

ČÁST PRVNÍ.

Základní podmínky vývojové.

I. Přírodní podmínky.

1. Příroda.

Člověk jest od přírody odvislý a celá jeho snaha směřuje k tomu, aby podrobil si přírodu pro svoje potřeby. Tento zápas s přírodou má na jedné straně vliv na povahu, duševní schopnosti a mravy člověka, s druhé strany větší neb menší možnost opanování přírody, jejích plodů a jejích sil tvoří základ pro hospodářský pokrok člověka.

Rozčlenění půdy působí možnost zmocnění se sil přírodních, prudce tekoucí potoky v pohořích spoutati a jejich vodní síly využítí, v rovině s malými vřehy použití síly větru. Spojení s jinými lidmi a tím výměna látek i názorů je buď snazší nebo těžší.

Složení půdy geologické bude míti vliv na to, jakého rozvoje může dosáti orba, hornictví, lesnictví a tím hojnost topiva pro průmysl, uhlí, vápence atd.

Podnebí působí na úrodnost půdy, možnost pěstění jistých druhů zvířat, avšak také na člověka, jeho tělesný i duševní vývoj a jeho potřeby, obzvláště existenční (potřeby šatu, obydlí, topiva k zahřátí v polárním, mírném a tropickém pásmu, potřeba tuků a uhlohydrátů k vývinu tělesného tepla v těchto různých pásmech, možnost práce, chut k práci, obtížnost práce v těchto různých podnebích).

Přirozené cesty, jako splavné řeky, jezera a moře podporují záhy výměnu surovin i produktů, vyrovnávání hospodář-

ských podmínek mezi dvěma přirozenou cestou spojenými územími.

Řekli jsme shora, že příroda tvoří podmínku hospodaření, základ pro hospodářskou činnost lidskou. Tím ovšem není řečeno, že člověk je úplným otrokem přírody. I při rostlinstvu a zvířatech vidíme do jisté míry snahu po ovládnutí přírody, to jest docílení možnosti existence a zdaru druhu i za zhoršených podmínek. Tentýž druh nalézáme v různých pásmech a také přizpůsobený podmínkám. Polární zajíc, hranostaj v bílé kožešině stejně jako medvěd polární, rostliny uschovávající si zvláštním zařízením vláhu v suchých krajinách, rostliny tvořící si zásoby dusíku, spadávání listů a zatažení mízy před počátkem zimy, stěhování ptactva před zimou do teplých krajin, to vše jest výsledkem dlouhého zápasu o přeměnu podmínek přírodních pro rozvoj a existenci druhu, zápas, z něhož vyšel živočich neb bylina vítězně.

Podmínky i síly přírodní byly zde od počátku, ale ovládati je člověk nedovedl. Jen povlovně k tomu docházel. Od lovectví přešel k chovu dobytka, honil svoje stáda, když vypásl vše na jednom místě, na nedotknuté pastviny, sváděje kruté boje s těmi, kdož před ním si je přivlastnili nebo za jeho přítomnosti tak učiniti chtěli. Dlouho trvalo, než přikročil k umělému pěstění obilí, dlouho než dal větru hnáti mlýn, než sílu vodní učinil si služebnou. Přešel-li však člověk k využívání přírodních sil a látek, učinil tak proto, že byl hnán k tomu hospodářskými potřebami, nadějí na snadnější a dokonalejší jich ukončení. Teprve tato naděje byla podnětem k využití v době, kdy již člověk poznal přírodní síly a látky, kdy dovedl je ovládati a měl potřeby, kterými je mohl ukojiti. Člověk poznal železnou rudu, seznal, že oheň jí taví v železo, měl potřebu nástrojů, ale využívat železné rudy a vlivu ohně na ni počal teprve, když měl naději, že železo opatří mu zbraně, event. nástroje dokonalejší, a v pozdějších stupních že je bude moci směniti za statky pro něj hodnotné (nedostatek soli v Čechách musil přivésti obyvatele Solné komory k intenzivní výrobě soli.) Proto využívání přírodních látek a sil stoupalo s inteligencí a kulturou člověka, s rozvojem jeho potřeb a s množstvím styků s jinými, kteří látek těch postrádali. Při tom otroctví vznikající zajatci v bojích mělo veliký význam, poněvadž na porobené přesuno-

vány od vítězdů nejhrubší a nejtěžší práce; zajatý stával se cennou pracovní silou, místo zabíjení nebo dobíjení zajatých nastoupil vyšší stupeň kulturní, otroctví. Otroci musili opatřiti všecky spotřební statky nejen pro sebe, nýbrž i pro své pány a poskytlí tím pánovi možnost věnovati svoje schopnosti činnosti kulturní, umění, vědě. A tím opět stoupalo opanování přírody.

Přírodu, jak jsme řekli, snaží se člověk opanovati. Nemůže tak učiniti sám, nýbrž ve společnosti jiných bydlících s ním na společném území. Člověk sice snaží se ovládati přírodu, ale sám podléhá přírodním zákonům. Nemůže žíti bez potravy, kterou by byla nevyrobila příroda, nedovedl chemicky vynaléztí úpravu mrtvé hmoty na potravinu, nýbrž vše, co má ho obživiti, musí projít dílnou přírody, státi se dříve ústrojnou (organickou) látkou (rostlinou, zvířetem). Jen síly přírodní dovede člověk opanovati částečně, t. j. buď v omezeném rozsahu (vodní sílu potoka, řeky, sílu větru pro mlýn, sílu páry pro parní kotel) nebo v určitém směru (sestrojením stroje z vyrobeného železa, mostu přes řeku, ložky a lodi a pod.). Tím dostává člověk do svých služeb přírodní sílu, rozmnožuje pracovní sílu svoji a z části ji nahrazuje, podobně jako když ochočením koně učiní ho vykonavatelem své vůle, zapřáhnuv ho v pluh a nahradiv tím práci 15 lidí jednou koňskou silou.

Jestliže ve Velké Británii koncem 19. století bylo pohoných strojů všech druhů takové množství, že jejich síla rovnala se 15 milionům koňských sil, znamenalo to, vezmeme-li jednu koňskou sílu za 15 pracujících lidí, práci 225 milionů lidí. Pomocí těchto strojů pracovalo pak nejvýše 25 milionů lidí, takže úhrnná pracovní síla rovnala se 250 milionům pracovních sil lidských. Srovnáme-li s tím země, v nichž téměř vše pracuje se ručně (na př. Čínu), pochopíme snadno převahu hospodářskou Velké Británie, možnost jejího vývozu do všech dílů světa a dovozu potravin a výrobků ruční prací vyrobených. Pochopíme však také, že síly přírodní jsou základem národohospodářského vývoje, že jsou neobyčejně cennými pro člověka, který si je dovede učiniti služebnými, dovede-li na daném základě budovati.

Proto musí také druhý činitel jako vývojový základ přistoupi, totiž

2. Obyvatelstvo.

Ne o člověka, nýbrž o souhrn lidí, obývajících určité území, o skutečnosti, které jsou výsledkem přírodních sil, ne o osobní vlastnosti se při tom jedná. Neboť také obyvatelstvo ve svém celku podléhá přírodním zákonům, nemůže se vymániti z vlivu přírody, poněvadž je složeno z lidí a člověk je produktem přírody.

Také jen po té stránce uvažovati můžeme zde o obyvatelstvu, pokud má význam pro hospodářské poměry.

Sem náleží přirozené nadání obyvatelstva, jeho rozčlenění dle věku a dle pohlaví a konečně pohyb čili měna obyvatelstva.

Přirozené nadání obyvatelstva, jeho duševní schopnosti, jeho vzrůst a tělesná síla mají zřejmý vliv na hospodářství a jeho rozvoj. V každém národě jsou vlastnosti tělesné i duševní, které objevují se pravidelně u velké většiny příslušníků, čili jsou, jak říkáme, typické, tvoří typ národa. A není to snad náhodou nebo výsledkem společenských řádů, vidíme-li, že celé kmeny a národy mají náchylnost k obchodu, jiné k válečnictví, jiné k zemědělství, že i ve vysokých kulturních stupních uchovají se kmeny kočovné, bez stálých sídel, odporující vlivům kulturním. Prostředí přírodní, v němž po generace žije jisté obyvatelstvo, vytvoří u něho schopnosti určité ve vyhraněné formě (národy u moře, ve stepích; národy v horkém a studeném pásmu), vyzbrojí ho proti nepříznivým vlivům přírody.

Dědičnost vlastností, výsledky křížení různých plemen, důsledky nedostatečného křížení, vytvářejí přirozeně v celých národech zvláštní národní povahu, ráz (charakter). Také ráz a míra potřeb je od fyzických a duševních vrozených vlastností odvislá. Národ, u něž převládají lidé velké postavy, bude mítí potřeby daleko větší (množství látek na šaty) než za stejných podmínek národ malého vzrůstu. U národa s větším přirozeným nadáním duševním vyvinou se dříve potřeby kulturní než u národa malého nadání. Národopis ve všech těchto směrech podává nám mnoho cenného materiálu. Národní hospodářství má ovšem jen úkol pátrati, jaký vliv tyto přirozené vlastnosti měly a mají na hospodářské poměry.

*

Rozčlenění obyvatelstva dle stáří a pohlaví jest výsledek porodů a úmrtí v jednotlivých věkových třídách a stěhování (přistěhovalectví a vystěhovalectví).

Toto rozčlenění obyvatelstva má přirozeně vliv na výrobnost čili produktivitu a na spotřebu. Jestliže v některém národě bude mnoho mládeže do 15 let, a mnoho starců nad 60 let, avšak málo obyvatelstva od 15—60 let, jest jasno, že tato poslední kategorie výrobního stáří, kde znalost práce a tělesná síla jsou nejlepší, musí starati se o ukojení potřeb nejen svých, nýbrž také všech, kdož jsou ve stáří nevýrobním do 15 a přes 60 let.

Tak dle Rauchberga bylo r. 1900 na 1000 obyvatelů ve věku mladistvém do 15 let, ve věku přes 60 let celkem

v Německu	348	78	426
v Rakousku	352	72	424
v Uhrách	356	76	432
v Itálii (1901)	341	97	438
v Anglii (1891)	351	74	425
v Belgii (1890)	328	97	425
ve Francii	261	125	386
ve Spoj. státech	344	65	409

Ze statistiky té vidíme, že sice Francie má příznivé číslo celkové, ale malé číslo mladistvých souvisí s jejím malým stoupaním obyvatelstva; malé celkové číslo ve Spojených státech ukazuje, že přistěhovanci ve výrobním věku rozmnožují počet těch, kdož jsou v plné síle.

Veliký počet porodů, ale veliká úmrtnost kojenců a dětí v útlém věku vyvolá velké hospodářské škody. Má-li Rusko 471 porodů na 10.000 obyvatel, ale 335 úmrtí, je přebytek jen 136; případně-li v Německu na 361 porod 222 úmrtí, bude přebytek 139. Ztráta hospodářská mnohem menší.

Podobně důležitou skutečností jest rozdělení obyvatelstva podle pohlaví, poněvadž zaměstnání žen jest jiné, výrobní způsobilost jejich menší a jejich hospodářská schopnost založiti rodinu od muže závislá. Práce žen — hlavně těžká — ohrožuje rodinný život, zdraví příštích pokolení.

Vidíme na př. v Německu, že bylo z celého ženského obyvatelstva r. 1882 výdělkově činno 18·46% žen, r. 1895 však již 19·97%, r. 1907 však 30·4% čili skoro 9½ milionu žen a z těch

855.000 pod 16 let. Odpočteme-li tyto ženy do 16 let, bylo r. 1907 v Německu ze všech dospělých žen nad 16 let výdělkově činných 43.2%. Mužů bylo zaměstnáno r. 1907 okrouhle 8.6 mil., čili 61.1% ze všeho mužského obyvatelstva. Ženy dosáhly v Německu $\frac{1}{2}$ všech výdělkově činných.

V Rakousku bylo r. 1900 výdělkově činných 8,257,294 mužů (64.2% ze všech mužů) a 5,850,158 žen (44% všech žen). Ze všech výdělkově činných bylo 58.5% mužů, 41.5% žen. V Uhrách z celého počtu mužů 64.3%, žen 27.6%; ve Francii (1901) u mužů 68.2%, žen 34.8%, v Itálii (1901) 68% a 32.4%, ve Švýcarsku (1900) 65 a 29.5%, v Belgii (1900) 63.8 a 28.1%, v Holandsku (1899) 59.4 a 16.8%, ve Švédsku 56.8 a 21%, v Norsku 56.1 a 24%, v Anglii (1. dubna 1901) 64% z mužů, 24.8% ze žen. Celkem pro Evropu průměrné číslo obnášelo by u mužů přes 60% z mužského, u žen 25% ze ženského obyvatelstva. Ve Spojených státech 61.3% z mužského a 14.3% ze ženského obyvatelstva.

Velikost obyvatelstva nějakého území bude mít hospodářský význam, poněvadž bude hospodářská výkonnost obyvatelstva větší, dělba práce bude moci být provedena účelně, dostatek pracovních sil umožní větší podniky, zvýšený odbyt výrobků působí k využití jednak půdy, jednak technických vymožeností dražších, utvoří sociální rozdíly tříd čili působí národohospodářsky organizačně. Ve státu s velkým obyvatelstvem vzhledem k tomu, že reprezentuje velikou lidskou sílu, lze odvážit se k větším hospodářským zařízením a tím k většímu vlivu na hospodářství jednotlivců. Ve státě velkém lze tedy veřejné hospodářství provozovati ve velkém měřítku a má velikost obyvatelstva státně-politický význam.

Na soukromé hospodářství ovšem působí velikost obyvatelstva zvětšením konkurence, o každé místo hlásí se více lidí, boj o život stává se těžší, nutnost důkladnějšího vyzbrojení pro tento zápas potřebnější. Silnější pohlcuje slabšího, k samostatnosti dojde jednotlivců tíže, tvoření velkých podniků pohlcuje drobné, nedokonalé technicky i výrobními prostředky (kapitálem) chudší. Země nějaká může být nedolidněna nebo předolidněna. Jestliže přírodní bohatství, prostředky výživy jsou větší než mnoho-li obyvatelstvo země nějaké může zpracovati a spotřebovati, mluvíme o tom, že jest země nedolidněna. Tato nedolidněnost může mít svůj důvod v tom, že lidé tam bydlící ne-

dovedou přírodní bohatství spracovati, že jejich duševní vyspělost (inteligence), zkušenost, výrobní postup a jejich potřeby jsou tak malé, že spokojí se menší produkcí a hrubšími statky. V takovém případě jest země nedolidněna jen vzhledem k rázu obyvatelstva, jen v poměru k obyvatelstvu, čili poměrně (relativně) a byla by dostatečně zalidněna, kdyby potřeby stouply a zjemněly, inteligence, zkušenost a výrobní technika se zdokonalily. Takovou nedolidněnost nacházíme v úrodných krajinách, obydlených divokým kmenem. Jestliže však kolonisté evropští, vyzbrojení vzděláním a nadáním, výrobní zručností a znalostí, přišli, majíce hojně a zjemnělé potřeby, v malém počtu na rozsáhlé americké lány, nemohli při nejvyšším napětí sil využítkovati všechny přírodniny a přírodní síly, bylo jim to naprosto, vůbec úplně (absolutně) nemožno, nedolidněnost ukázala se absolutní a mohla by býti odstraněna jen rozmnožením lidské síly, rozmnožením obyvatelstva buď přirozeným nebo vystěhovalectvím. Víme z dějin, že v Americe toto dolidnění se stalo.

Podobně má se věc s přelidněním. Také toto může býti jen poměrné, relativní, spočívající v tom, že duševní vyspělost obyvatelstva, jeho výrobní prostředky a technika jsou nedokonalé, potřeby velké, že pro ono veliké množství obyvatelstva nedovedou vyčerpati přírodniny a přírodní síly. Také toto přelidnění je jen relativní a nebylo by přelidněním, kdyby duševní vyspělost (inteligence), výrobní síla obyvatelstva stoupla. Ovšem také tenkrát, kdyby potřeby obyvatelstva se zmenšily neb zhrubly, což značí však úpadek kultury, krok zpět. Takovéto přelidnění vidíme na př. v Číně.

Jestliže však obyvatelstvo je inteligentní, využívá dokonalého výrobního postupu (techniky) a přece nemůže přírodní bohatství a síly tak využít, aby ukojilo všechny potřeby obyvatelstva, dosáhlo oné hranice výroby, která právě přírodou je dána a více vyrobiti naprosto, absolutně nelze, pak máme co činiti s přelidněním naprostým či absolutním, které může býti odstraněno buď zmenšením obyvatelstva přirozeným (vyměřením hladý) neb vystěhovalectvím. I zde může nastati dočasná odpomoc zmenšením potřeb a jejich zhrubnutím (viděli jsme na př. v nynější válce, kdy mělo býti Německo a Rakousko-Uhersko vyhladověno, že tomu čeleno zmenšením potřeb a přivzetím plodin [bramborů, ječmene, cukrovky], kte-

rýchž dosud využíváno průmyslově, k výživě). Trvale však takové zmenšení potřeb bez újmy kulturního rozvoje nelze provést.

Hledíme-li tedy na otázku velikosti obyvatelstva s hospodářského hlediska, vidíme, že nejlepší stav jest, vzrůstá-li obyvatelstvo stejnoměrně se vzrůstem opanování a využívání přírody.

Přistěhovalectví pak jest pro země naprosto, absolutně nedolidské nutným a svrchovaně výhodným, pro země poměrně, relativně nedolidské není ho třeba, je-li obyvatelstvo vskutku vývoje schopno; vystěhovalectví ze zemí naprosto, absolutně přelidských jest hospodářsky užitečno, ze zemí poměrně, relativně přelidských však jest škodou, lze-li postup výrobní v nich zdokonaliti, poněvadž ubývá pracovní síla a nátlak potřeb, nutící ke zvýšení výroby a k výrobnímu pokroku se zmirňuje. (Veliké vystěhovalectví z Uher je takovým příkladem.) Obdobně mohlo by býti také studováno vnitřní stěhování ve státě, které však pro svoji komplikovanost s právním řádem, rozdělením majetku a zvyklostmi (jižní Čechy, osídlení hor a podhoří a pod.) na tomto místě pomineme.

Zjistiti, zdali v kulturních zemích a státech je přelidské či nedolidské, naprosté či poměrné, jest ovšem neobyčejně těžko, ne-li nemožno, poněvadž při vztazích světového hospodářství těžko lze určit, vytěžilo-li obyvatelstvo ze země tolik, mnoho-li se vytěžiti dalo. Otázka přelidské objeví se jasněji při velikých krisích průmyslových a obchodních, při velikých válkách, ale jeví se pak přece přelidské jen jako zjev poměrnější.

Budou vždy dva směry, které budou o přelidské mluvíti různě: konservativně-hospodářský, novotám výrobním nepřející bude stále naříkati na přelidské a jeho nářky nejvíce budou podporovati vystěhovalectví ve vrstvách právě těch nepružných, které nedovedou jinak hospodařiti než po starém; druhý opravně-hospodářský či reformně-hospodářský, novotám velmi přístupný, hlásající, že lze všecky dobře vyživiti, docílí-li se lepšího výrobního postupu (techniky), lepšího uspořádání veřejno-právního hospodaření státu, větší kultury; a kde by přece bylo potřebí vystěhovalectví, stará se o udržení spojení mezi nově obydleným územím a mateřskou zemí, aby ze země nevycházelí vystěhovačci, nýbrž osadníci, kolonisté.

Velikost obyvatelstva lze udati buď prostou číslicí na celém území (absolutní počet obyvatelstva) nebo v poměru k určité jednotce plochy, na př. na 1 čtvereční kilometr čili relativní počet, jímž měříme hustotu obyvatelstva.

Obyvatelstvo bude tím hustěji bydliti, čím více potravin může dobytí a upravití na téže ploše. V obchodovém hospodářství bude ovšem hráti velikou roli také to, čím více výrobků vyrobí a za ně potravin odjinud opatřiti si může. Vidíme proto na př. v průmyslových okresích, kde lidská práce stupňována a násobena je stroji, velmi husté obyvatelstvo, v zemědělských krajích téže země řídké. V království Saském na př. připadlo průměrně 280 lidí na 1 km², ale v Saské Kamenici s okolím 680 lidí na 1 km². V Rakousku připadalo dle sčítání z r. 1910 na 1 km² 95.2 lidí, v Čechách však 128.8, na Moravě 118, ve Slezsku 147, v Korutanech 38.3, v Krajině 52, v Bukovině 79, v Horních Rakousích 70, v Solnohradsku 31, ve Štýrsku 67, v Tyrolsku 36, v sousedním průmyslovém Vorarlbersku 55.9, v Haliči 101.9, v Dalmacii 50.3, v Gorici s Gradiskou 89.2, v Istrii 81.4, v Terstu s okolím pro převládání velkého města na malé rozloze 2415.8, v Dolních Rakousích (vzhledem k Vídni) 176.

Jak z uvedeného vidíme, rozhodují přírodní podmínky o hustotě obyvatelstva v Korutanech, Solnohradsku, Tyrolsku, kde vysoké alpské hory nesnesou hustého obyvatelstva. Moře a snadnější výživa u něho povznáší číslici obyvatelstva v Dalmacii, Gorici-Gradisce, malé, hrubé potřeby haličského obyvatelstva umožňují vysokou cifru haličskou, ve Slezsku doly a průmysl zvyšuje hustotu obyvatelstva, v Čechách sráží ji velkostatkářské lány jihočeské, neboť v průmyslových krajích, na př. v Rumbursku, dosahuje se 312 obyv. na 1 km², kdežto v některých jihočeských okresích klesá počet obyvatelů na 1 km² na 40—50.

Bylo vypočteno (Rathelem) ovšem přibližně, že na 1 km² může se užítí při počátečním (primitivním) zemědělství 1.77 až 5.13 lidí, v jihoevropských výhradně zemědělských krajích nyní 70, v tropických zemědělských krajích 177, v evropských zemích velkopřůmyslových a obchodních 266—318.

Proto mluvíti můžeme o přelidnění také ve dvojnásobném smyslu. V prvním položíme za základ území, na němž obyvatelstvo bydlí a ptáme se, zdali jediné výrobky a plodinami tohoto území

může se obyvatelstvo uživit, či zdali území stačí na krytí všech potřeb svého obyvatelstva, stačí-li samo o sobě, je-li soběstačné. Tak musili položit si otázku národové, kteří neznali směny, obchodu, nežili v obchodovém hospodářství, tak musily se ptáti v nynější válce centrální mocnosti, jsouce odříznuty od ostatního světa.

V druhém smyslu zní však otázka, zdali vyrobí na území tolik výrobků, že při výměně jich za jiné, u nich nevyráběné neb nedostatečně vyráběné, obstarají si dostatečné množství statků pro ukojení svých potřeb. Tak zní otázka pro všechny státy vývozní, ať již vyvážejí suroviny (obilí, rudy, bavlnu, vlnu, kůže atd.) a dovážejí průmyslové výrobky, to platí také pro obvody uvnitř státu. Stále větší procento obyvatelstva anglického žije z potravin z ciziny dovážených, jeho výroba zemědělská stále klesá, poněvadž cizozemské obilí je laciné a obyvatelstva Anglie s Walesem přibývá (od r. 1891—1901 skoro o 12½%), kdežto obyvatelstva Irska od r. 1881—91 ubylo o 3%, od r. 1891—1901 o 5.3%, poněvadž půda je špatně rozdělena, od velkostatkářů k lučinám, pastviskům a lovištím používána a lid sám není pracovitý. Při tom se musilo ještě z Irska obilí a dobytek vyvážeti, aby si hladovějící lid opatřil jiné výrobky z ciziny. A tak je Irsko jedinou zemí evropskou, v němž obyvatelstva stále ubývá (r. 1846 mělo 8 mil., 1901 jen 4.5 mil. obyvatelů, čili 53 na 1 km², Anglie bez Irska 180 obyv.). Anglie sama vyhlíží jako velkoměsto živené z celého světa a dodávající výrobky celému světu. Právě tak jako velké město musí dostávat potraviny a suroviny z rozsáhlé oblasti zemědělské, nemá-li vyhladověním býti odlidněno, tak i průmyslový stát těžko může udržeti rovnováhu mezi zemědělskými a průmyslovými výrobky. Z evropských států měla vlastně tuto rovnováhu mezi zemědělskou výrobou a průmyslovou jen Francie, které její zemědělská výroba stačila. Příčinu však možno hledati také v malém přírůstku obyvatelstva.

Tento druhý druh přelidnění neb nēdolidnění jest již výsledkem hospodářského celého ústrojí, sociálních a právních zařízení a neroste jen ze základu přírodního. Z něho vyplývají pak důležité otázky tvoření velikých měst s ohromným počtem obyvatelstva na malé ploše, odlidňování venkova a stálé narůstání průmyslových středisek. Při tom nesmí býti pouštěno se zřetele, že vždy bude záležeti na řadě rozmanitých okolností

při úsudku, zdali je zde přelidnění nebo nedolidnění. V evropském Rusku připadá průměrně na 1 km² 25 lidí, v čistě zemědělské Číně žije v sedmi provinciích 200 mil. obyv., na 1 km² 190, v Bengalu 183, na Javě 218, v Egyptě 350. Zde padá vždy na váhu jednak pronikavost, intenzita výrobní, jednak míra potřeb. Primitivní zemědělství v Rusku nevyživí více lidí a každá neúroda má v zápětí hlad, pokročilé využívání každé dlaně půdy v Číně dovede při malých potřebách obyvatelstva vyživiti daleko více lidí.

Proto v moderním hospodářství obchodovém se styky všech hospodářství světa stává se otázka přelidnění neb nedolidnění neobyčejně komplikovanou a dá se těžko zodpověděti bez znalosti podrobné.

3. Měna obyvatelstva.

Rozčlenění obyvatelstva dle stáří a pohlaví a množství obyvatelstva nejsou veličiny stálé, nýbrž průběhem doby měnlivé a tato měna obyvatelstva jest důležitou podmínkou národního hospodářství.

V první řadě rozčlenění obyvatelstva dle stáří a pohlaví podléhá změnám. Dlouhotrvající válka, jež zdecimuje obyvatelstvo ve výrobním stáří od 18 do 50 let, mohla by mítí za následek takový přesun. Objeví-li se pak současně větší úmrtnost ve stáří do 18 let a klesne-li počet porodů a stoupne počet úmrtí osob, nekonajících vojenskou službu, může býti přesun dlouhodobý. Statisticky sice je dokázán zajímavý zjev, že po válce rodí se více chlapců než obyčejně a že nerozmohou-li se epidemie a hlad, také úmrtnost do stáří vojensky povinného nestoupá. Neznámé síly jakési pracují na vyrovnání poruchy, takže, jak zřejmo, člověk přes veškeru svou domýšlivost, že řídí přírodu, zůstává v jistých nevyzpytatelných vztazích dítětem přírody a podléhá neznámým silám. Toto jisté vyrovnávání, které vidíme a které při hýřivém tvoření přírody je možné, nečiní proto měnu obyvatelstva po stránce rozčlenění obyvatelstva tak důležitou, jako je tomu při otázce množství obyvatelstva, čili určitěji řečeno při otázce vzrůstu nebo poklesu celkového obyvatelstva jistého státu.

Tato otázka byla dávno předmětem lidského badání, obzvláště také ve vztahu hospodářském: děje-li se vzrůst obyvatel-

stva úměrně se vzrůstem prostředků výživy. Na dřívějších pro sebe uzavřených územích bylo snadno pozorovati, jak počet obyvatelstva rychle se rozmnožil, jak byl na to vypuknuvším hladem, morem a válkou uveden na míru přiměřenou výživným prostředkům území.

V přírodě samé vidíme přímo hýřivé plození. Jediná lípa má ročně takovou spoustu semene, že by celá krajina musila býti porostlá lipami, kdyby všechno rozlétnuvší se semeno vzrostlo a uchytilo se. Smrk má tolik šišek, že obživí jich semenem několik věverek a ještě zbude tolik semene, které náletem svým oselo by celou paseku. A vrabec, koroptev, bažant vyvedou do roka tolik mladých, že by musilo býti černo tohoto ptactva nebeského, kdyby všechno dospělo a zachovalo se. Počítejme jen, že by párek koroptví vyvedl ročně jen 10 mladých (pět kohoutků a pět slepic) a že bychom vyměřili koroptví věk tři let, uvidíme, že z tohoto jediného parku (při stejném množení potomstva) měli bychom 430 koroptví za 3 roky, za 4 roky (po úmrtí prvních 2) 2580, za 5 let (po úmrtí prvních 10) 25.700, za 6 let (po úmrtí dalších 60) 256.400 kusů. Tento vzrůst zde ve skutečnosti není, poněvadž nepohoda, nemoci, dravá zvěř, lidé zmenší vždy neobyčejně počet vylíhnutých koroptví, takže přírůstek je poměrně malý k onomu ohromnému množství, které by mohlo zde býti, kdyby pud rozmnožovací nebyl nijak regulován a přelával hmotu mrtvou v živou bez ohledu, mnoho-li jedinců v boji o život zvítězí.

Člověk je také tvorem přírodním a také u něho pud rozmnožovací vystupuje jako podvědomá síla, vůlí a rozumem nejtíže ovladatelná.

Avšak množení lidí je dána hranice prostředky vyživovacími, kterých není možno docílití v množství libovolném, které příroda neposkytuje do nekonečna a které člověk nemůže z mrtvé nerostné hmoty vyráběti, poněvadž ke své výživě potřebuje látky ústrojně (rostlinné, zvířecí). Tyto výživné prostředky nerozmnožují se však tak rychle, jak by se lidstvo rozmnožovati chtělo, nastává přelidnění, hlad. Tento rozpor viděla řada spisovatelů (nejprve Giovanni Botero r. 1592 mluvil o rozporu mezi možností rozmnožovací — virtù generativa — a možností úživnou — virtù nutritiva; Montesquieu, Quesnay a j.), ale skutečně vědecky a důkladně o otázce pojednal Thomas Robert Malthus ve spise původně r. 1798 bezejmenně vydaném pod

názvem „Pojednání o zákonu populačním“, a tím dal celé této otázce trvale směr.

Malthus vychází ze zásady, že člověk má schopnost rozmnožovati se neobmezeně jako všecko živočišstvo. Obyvatelstvo má tendenci či snahu rozmnožovati se tak, že by za každých 25 let počet jeho se zdvojnásobil, což by se zdařilo, kdyby podmínky byly příznivé a potravin přibývalo stejně jako obyvatelstva. Ale potravin přibývá měrou menší, postupem volnějším. Malthus spíše pro znázornění než jako zákon použil matematické formulace a uvádí, že lidstvo má snahu či tendenci rozmnožovati se řadou geometrickou, kdežto výživných prostředků přibývá řadou aritmetickou, což značí: činí-li počet obyvatelstva 10 milionů, bude jej za 25 let 20 milionů, za dalších 25 let 40 milionů (2×20), za dalších 25 let 80 milionů (2×40) atd.

Ale potravin bude přibývat, je-li jich 10 a za 25 let jich přibude o 10, v řadě aritmetické takto: za 25 let jich bude 20 ($10+10$), za dalších 25 let 30 ($20+10$), za dalších 25 let 40 ($30+10$) atd. Tedy tyto řady budou rozmnožovací i úživná z počátečních 10 u rozmnožování na období každých 25 let: 20, 40, 80, 160 atd.; u úživné na období každých 25 let: 20, 30, 40, 50 atd.

Jen prvních 25 let dle příkladu našeho stačilo by k výživě množství obyvatelstva, rozmnoženého zdvojnásobením, ale již v druhém 25letí nedostávalo by se potravin, nastala by reakce, která přebytečně zplozené vyhubí, nastává veliká úmrtnost dětská, hlad, nemoci, které musí napravovati nevázanost rozmnožovacího pudu. Proto Malthus dokazuje, že není třeba podporovati rozmnožování, naopak že dlužno hlásati zdrželivost a obmezovati rozplozovací tendenci.

Proti Malthusovi bylo namítno, že rozmnožením obyvatelstva nabývá se pracovních sil, které rozmnoží prostředky výživy. To je správné jen potud, pokud příroda není toho překážkou, poněvadž všechny výživné prostředky nejsou jen výrobkem lidské práce, nýbrž také přírody, v přírodě kotví a přírodou jsou omezeny. Vynakládám-li pracovní sílu a kapitál ke vzdělávání půdy, dojdou k jisté hranici, kde přiroste na plodech méně, než mnoho-li jsem na tělesné síle pracovní a výrobních prostředcích spotřeboval, čili plodnost půdy nedá se stupňovati do nekonečna, ježto je závislá na přírodních silách a nelze tedy rozmnožováním stupňovati do nekonečna potřeby lidské.

Bojovalo se také proti Malthusově matematické formulaci, ač je spíše pro názornost uvedena a netvoří podstatu jeho nauky. Ale přece v holandské kolonii Javě vidíme příklad klidného takového vývoje. Roku 1780 bylo tam 2 mil. obyvv., 1808 již $3\frac{1}{4}$ mil., 1826 pak $5\frac{1}{2}$, 1863 vzrostlo obyvatelstvo na 13,650.000 duší, v r. 1872 na 17,298.000, r. 1876 na 21,191.000, r. 1886 na 25,701.000, r. 1896 na $28\frac{1}{4}$ mil. (Koloušek, Systém národního hospodářství), čili za 116 let vzrostlo na počet více než 14násobný, což geometrické řadě jest velmi blízké a bylo možno jen pro úrodnost půdy, pilnost obyvatelstva a zahírání stále nových a nových ploch, jež pomalu budou vyčerpány.

Další námitka spočívá v tom, že způsobilost rozmnožovací není u různých kmenů stejná, že doba možnosti rodivé u žen různých kmenů je různě dlouhá. To však mohlo by prakticky míti za následek, že by tendence rozmnožovací nedošla takového uplatnění, ale její existence nad prostředky výživné by zde byla třeba ne v míře matematicky vyjádřená.¹⁾

Uvádí se také, že nedostatek výživy začne působiti ve dvojitým směru: napětí, aby byla výživa opatřena, se stupňuje, avšak současně — poněvadž to není možno — nejen rozmnožování, vzrůst obyvatelstva, nýbrž i plození se obmezuje.

Jisto jest, že jest zarážen vzrůst obyvatelstva, objeví-li se nedostatek.

Jestliže prohlédneme si data statistiky o vzrůstu obyvatelstva, při čemž od počtu porodů odečteme počet úmrtí, uvidíme, že tato tendence rozmnožovací v Německu je taková, že by v r. 2000 mělo Německo 207 mil., Anglie s Walesem 139 mil., Rakousko (bez Uher a Bosny s Hercegovinou) 56 mil. obyvatelů. Státy evropské, které nevyrobí tolik pšenice a žita, mnoho-li spotřebují (Německo, Velká Británie a Irsko, Rakousko-Uhersko, Francie, Itálie, Švýcarsko, Norsko, Švédsko, Dánsko, Belgie a Nizozemí), měly r. 1890 220 mil. obyvatelů; kdyby v nich vzrůst

¹⁾ Na tisíc žen ve stáří 15—49 let, t. j. stáří způsobilém k porodům, připadlo v desetiletí r. 1886—1895 a v desetiletí r. 1896 až 1905 (v následujícím seznamu číslo v závorce značí počet v desetiletí 1896—1905) v Rakousku 148 (145, v Německu 146 (141), v Itálii 149 (138), v Belgii 118 (114), v Anglii 118 (104), ve Skotsku 121 (111), ve Francii 89 (85). Při tom počet vdaných žen počítán na 1000 žen stoupl, vyjma v Anglii, kde klesl se 494 na 492.

zůstal stejný, měly by v r. 2000 již 658 mil. obyvatelů vyživiti, čili téměř třikrát tolik. Nyní jen Rusko a země balkánské jsou v takovém postavení, že mohou obilí do jiných států vyvážeti, ale to samo o sobě nestačilo, takže již r. 1900 dle výpočtu rakouského ministerstva orby (*Das Getreide im Weltverkehr*) musila Evropa z jiných dílů světa dovážeti 60 mil. metr. centů chlebovin.

Z uvedeného jest zřejmo, že by r. 2000 v Evropě spotřeba obilí se ztrojnásobila, že by z této zvýšené potřeby nějaká část, poměrně nepatrná, byla zdokonalením zemědělství kryta, že by však jiné díly světa, v nichž se přece také obyvatelstvo rozmnoží, měly krýti evropskou spotřebu skoro pro celý přírůstek. Je proto jasno, že by byla již před r. 2000 položena hráz dalšímu rozmnožování obyvatelstva evropského.

Nezdá se však býti správným, že by nedostatek výživných prostředků nebo obava před tímto nedostatkem byly rozhodující brzdou plodivosti. Naopak vidíme, že právě v chudších vrstvách obyvatelských, u národů neb kmenů menší kultury, tendence rozmnožovací je velmi vyvinuta i při velmi obmezených prostředcích výživných a že také zde úmrtnost dětská je největší. V mužickém obyvatelstvu ruském, v chudé Itálii mezi ubohým obyvatelstvem, živícím se úrodou z kousíčku pole, mezi dělnictvem i průmyslovým, nalézáme nejčetnější rodiny, nebo lépe řečeno největší počet porodů. Ovšem také nejmenší péči o nemluvňata, největší úmrtnost dětskou.

Daleko větší brzdou prostě živočišného rozplozování je kultura, je starost o budoucnost a snaha umožniti potomstvu lepší život než měly rodiče nebo aspoň udržeti je na výši, na niž došli rodiče.

Avšak kultura současně přináší s sebou větší péči o nemluvňata, o zachování dětí na živu a vede k faktu neobyčejně zajímavému, že sice v zemích kulturních počet porodů je menší, ale úmrtnost — obzvláště dětská — je také menší. Říká se, že zemědělské kraje jsou zásobárnou, z níž čerpá se přírůstek obyvatelstva. To však v této všeobecnosti správně není. Zemědělské země ukazují sice vysoká čísla porodů, ale neméně vysoká čísla úmrtnosti.

V průměru desíti let asi 1891—1900 jeví se nám porody, úmrtí a přebytky na 10.000 obyvatel.

	porodů	úmrtí	přebytek
v Rusku zemědělském	471	335	136
v Německu (průmyslovém)	361	222	139
ve Španělsku (zemědělském)	353	300	53
ve V. Britanii (průmyslové)	293	183	110
v Uhrách (zemědělských)	404	297	107
v Rumunsku (zemědělském)	371	266	105
v Rakousku (zemědělském)	372	266	106
v Itálii (zemědělské)	353	247	106

Vidíme, že sice v průmyslových státech počet porodů klesá, ale také počet úmrtí jde vážně zpět (do V. Britanie zahrnuto je také Irsko). Výjimku tvořilo co do přírůstku, ne však co do počtu úmrtí Srbsko: mělo 415 porodů, po Rusku nejvyšší cifru, a 272 úmrtí, takže přebytek 143.

Podrobněji zkoumána otázka na př. v Berlíně. Ukázalo se, že od r. 1857, kdy na 1000 vdanych žen připadalo 224.7 porodů tato cifra téměř stále klesala, r. 1860 byla 206.8, r. 1870 (válečný rok!) stoupla na 222.2, 1880 klesla na 205.6, 1890 na 163.7, 1900 na 113, 1906 na 111.9.

Srovnání venkova s městem, provedené spisovatelem Karlem Balladem, ukazuje pro r. 1896 na 1000 k rození schopných žen živých narozených dětí: v pruských venkovských obcích 166, v malých a středních městech 134—140, ve velkých městech 123, v Berlíně 91, ale také cifra úmrtnosti jest ve stejných třídách věku menší a menší dle toho, jak ubývá porodů.

Pro některé státy máme podrobnější statistiku za dobu od r. 1896—1900 a pro rok 1901 a 1910 zvláště, počítáno na 10.000 obyvatel a tu dostaneme tento obraz:

	1896—1900			1901—1910			1901			1910		
	porody	úmrtí	přebyt.	porody	úmrtí	přebyt.	porody	úmrtí	přebyt.	porody	úmrtí	přebyt.
Německo	360	212	148	327	185	142	361	168	193	301	163	138
Rakousko	370	254	116	345	232	113	368	241	127	316	213	103
V. Britanie	296	178	118	274	155	119	290	172	118	255	190	156
Francie	220	207	13	206	194	12	224	205	19	196	178	18
Italie	353	247	106	324	214	110	326	226	100	333	199	134
Švýcarsy	289	187	102	268	167	101	293	189	104	253	153	100

Rozpětí tohoto přírůstku jest velmi značné a přírůstek v jednotlivých letech, jak vidno ze srovnání mezi r. 1901 a 1910 značně kolísá.

Zajímavé jest však vyšetřování, jak působí blahobyť na množství porodů. Vyšetřování takové provedeno pro Amsterodam a ukázalo, že v nejhudší čtvrti, kde na 1000 obyvatelů připadalo 25 poplatníků s příjmem přes 2400 hol. zlatých, obnášela cifra porodů 118.2⁰/₀₀, ve čtvrti nejbohatší (kde bylo na 1000 obyv. 208 poplatníků s příjmem přes 2400 zl., zahrnujících 419 osob) klesla cifra porodů na 64.4⁰/₀₀. Malá poměrně třída bohatých nemá ovšem toho vlivu na celkovou cifru přírůstku, ale přece přefina zjevu jest zajímavá.

Je jisto, že v zemích pokročilých bude hrozící nedostatek výživy daleko rychleji a účinněji působiti na plodivost, než v zemích méně pokročilých a to také proto, že životní míra, t. j. souhrn potřeb jak co do množství, tak co do jakosti v pokročilých zemích rychleji roste, je zde větší tvoření tříd, větší nápodobení, více potřeb kulturních a újma, nedostatek cítí se nikoli teprve, když je existenčním ohrožením, nýbrž již jako nebezpečí sestupu na hrubší, menší životní míru, do nižší společenské třídy.

Malthusův zákon v celé své agitační síle a ve svém matematickém výrazu nemohl býti uznán. Avšak ve své podstatě došel uznání všeobecného (až na několik výjimek) a o tuto podstatu nám hlavně jde.

Malthusův zákon staví proti sobě: tendenci rozmnožování obyvatelstva a možnost rozmnožování potravin. Rozpor mezi těmito dvěma jevy chce odstraniti opatřeními zmírňujícími rozmnožování obyvatelstva, aby nouzi nemusilo dojíti k vyrovnání ničením jedinců přivedených na svět nadbytečně. Chce působiti předběžně, praeventivně hlásáním zdrželivosti.

Ovšem při tom dlužno uvažiti, že ve společnosti jest zavedena celá řada zařízení, která působí na rozmnožování. Jsou to jednak mravní názory o manželství, o nemanželských dětech o poměru mezi manželi, mezi rodiči a dětmi, právní předpisy o péči o děti nemanželské, předpisy o manželském právu, rozvodu, branná povinnost, předpisy zákonné o ženění k branné službě povinných, předpisy o svolení k ženitbě (konsens) buď všeobecné, neb pro jistá povolání a stavy, předpisy o zletilosti (zda v 21. neb 24. roce), právo živnostenské (svoboda živností,

koncesování, průkaz způsobilosti), právní předpisy o dělitelnosti neb nedělitelnosti selských statků, právo dědičné atd., názory náboženské a společenské jsou takovými skutečnostmi společenského života, které působí na počet manželství, zařízení samostatných domácností, zvětšují nebo zmenšují jejich možnost.

Také hospodářské poměry v celku a hospodářské poměry jednotlivých tříd a stavů budou působiti buď povzbudivě neb brzdivě na uzavírání sňatků a na rozmnožení obyvatelstva.

Rozmnožovací tendence je tedy při životě ve společnosti sociálními, mravními, správními, náboženskými skutečnostmi vázána.

Také druhá skutečnost: opatření a rozmnožení potravin bude v hospodářství obchodovém s výměnou statků hospodářství světového jiná než v době, kdy vznikl Malthusův zákon. Ukázali jsme již v předešlé kapitole při pojednávání o předlidské době v dobách obchodového hospodářství na význam výměny statků pro tuto otázku.

Anglie, která ve skutečnosti ve svojí výrobě zemědělské neroste, měla největší bezpříkladné stoupnutí obyvatelstva v Evropě. Roku 1880 měla 10.9 mil. obyvatel, r. 1901 však 41.4 mil., čili téměř čtyřikrát tolik za 100 let. V celé té době byla odkázána na dovoz potravin a r. 1902 dovážela dvě třetiny své spotřeby, čili za 178 mil. liber šterlinků (t. j. 4272 mil. korun) potravin. Za to však vyvážela do ciziny svoje průmyslové výrobky, dostávala úroky z peněz do ciziny zapůjčených, takže při velikém rozvoji průmyslovém a obchodním nebyly pro Anglii rozhodny statky, které mohly býti vyrobeny v přírodě Velké Británie; nýbrž příroda celého světa poskytovala jejímu obyvatelstvu statky výživné výměnou.

Jest ovšem správně, že vzrůst obyvatelstva působí mohutným tlakem, že vede často k zosíření krísi, jestliže nejsou schopnosti obyvatelstva, zřízení státní, výroba statkův a hospodářské organisace dosti pružny, aby se přizpůsobily vzrůstu obyvatelstva a tím vzrůstu potřeb. Potřeby dané nerozdělují se dle nějakého závazného předpisu, nýbrž jsou ponechány volnému obchodu; při jejich nedostatku objeví se stoupaní cen a hospodářsky lépe situované vrstvy vytlačí ze spotřeby hospodářsky méně silné. Nenastane tedy všeobecné zmenšení potřeb, všeobecné stejnoměrné uskrovnění, nýbrž u nejslabších nedostatek, u středních

zmenšení potřeb, u zámožných dostatek. U těchto nejslabších vrstev objevuje se tlak vzrůstu obyvatelstva nejvíce a poněvadž stejně potřeby jejich byly nejméně vypjaty, znamená pokles jejich skutečné existenční ohrožení. Odtud vzniká nezdravé bydlení, špatná výživa, nemoci a zvýšená úmrtnost. Ve svých důsledcích taková krize působí také zmenšením počtu sňatků a porodů, zvýšení vystěhovalectví.

Ovšem u národa zdravého jest však také vzrůst obyvatelstva největší pohnutkou pokroku, on žene přímo k zdokonalování výroby — jež se vyplatí, poněvadž odbyt je větší — k dokonalejší organizaci hospodářské, nutí stát k lepší organizaci, k zlepšení právního řádu, k opatřením sociální ochrany.

Kde se tak děje, budou krise jen přechodného rázu — než se nová dokonalejší výroba vžije, pracovní síly si vycvičí, než kapitál (výrobní prostředky) se lépe organizuje, než selské obyvatelstvo nové výrobní pochody za správné uzná a jim se naučí, právními řády jiné majetkové uspořádání se objeví, než sociální ochrana je usnesena, provedena a působiti počne. Pokrok jde zde přes krise, přes mrtvoly, ale jde ku předu a vyživí obyvatelstvo.

Kde se ovšem tak neděje, kde všechny faktory nesnaží se působiti, aby bylo vyživeno obyvatelstvo vzrůstající, tam nastávají krise dlouhodobé s těžkými následky.

Na dvou příkladech je to zjevno: na jedné straně Anglie, na druhé Irsko. Přejítí Anglie od státu 18. století pracujícího pro domácí trh, ke státu vyrábějícího pro světový trh, aby uživil obyvatelstvo více než třikrát tak veliké, dál se ovšem za těžkých krisí, za úžasnou bídy nejnižších vrstev, za značného vystěhovalectví, ale všechny krise překonány s veškerým napětím sil všech faktorů (vzpomeňme jen bojů o zrušení obilních cel, jichž zrušení mělo za následek zničení anglického zemědělství, a přece dnes stojí na vysokém stupni, dobytek chovný, koně, vepřový dobytek, semena atd. jdou do celého světa) a Anglie, která kolonisovala severní Ameriku, jižní Afriku, Indii, Australii, má dnes skoro čtyřikrát tolik obyvatelstva než před 100 lety.

Naproti tomu Irsko, které bylo udrženo ve staré, nevýhodné organizaci zemědělského majetku (velkostatky — pachtýři) nedovedlo vyživiti své obyvatelstvo, zůstalo „zeleným lánem“ plným rozsáhlých velkostatkářských luk, eldoradem

nimrodů, ale vystěhovalectvím bylo jeho obyvatelstvo, které mimo to pílí nevyniká, trvale zmenšeno.

Úbytek obyvatelstva má ovšem za následek možnost většího podílu na výživě pro jednotlivce, na druhé straně však jest to úbytkem lidské práce a síly a vede ke krisím tam, kde zařízení byla provedena pro větší počet konsumujících. Normálně mělo by býti podnětem ke zvětšení počtu sňatků a porodů, neleží-li důvod v přirozených vlastnostech obyvatelstva (neplodnost) neb v nezdravých mravních a sociálních názorech (nechuť k větší rodině, velká rodina společensky za nevkus považovaná atd.). Dle uvedeného zněl by tedy populační zákon takto:

„Dle zkušeností má obyvatelstvo snahu (tendenci) rozmnožovat se nad míru prostředků výživných, získaných daným hospodářským a společenským zřízením (organisací).“

4. Stěhování.

Zbývá ještě zmíniti se o vystěhovalectví a přistěhovalectví a rozdělení obyvatelstva uvnitř státu, jako o důležitých pro hospodářství faktech.

Vystěhovalectví nenastává jen při přelidnění naprostém, absolutním nebo poměrném či relativním, nýbrž také při stavech, které v jednotlivých třídách působí jako přelidnění, že se totiž těmto třídám nedostává dostatečné výživy. Přirozeně, že i hledání lepšího živobytí, snadnější zbohatnutí, nechuť k těžké práci zemědělské (Irsko) a pod., má vliv, o tom nelze pochybovati, ale nepůsobí, abychom řekli massově.

Vystěhovalectví pro zemi, z níž se stalo, působí nepříznivě tím, že ubývají tím zemi síly pracovní, poněvadž pak děje se pravidelně ve stáří výrobním, jest ztráta dvojí: ztráta toho, co bylo vynaložiti na vzrůst, vychování, vyučení vystěhovalce a ztráta jeho budoucí síly pracovní. Vystěhovalectví může míti nepříznivý vliv na rozčlenění obyvatelstva dle stáří a vede začasť k značným poruchám obzvláště zemědělským. Výhody pro zemi mateřskou mohou plynouti, dovedou-li vystěhovalci státi se kolonisty, podporovati rozvoj obchodu mateřské země, posílají-li úspory domů, a vrací-li se zámožnější do své prvotní vlasti zpět. První dvě výhody plně uskutečnili angličtí vystěhovalci,

druhé dvě ve velké míře uskutečňují Dalmatinci a částečně také Slováci.

Pro zemi, do níž se stěhují, mají přistěhovaleci význam v tom, že rozmnožuje se počet sil pracovních, že narůstá obyvatelstvo právě ve výrobním věku, naproti tomu nastává občas nadbytek pracovních sil, snižování mzdy i domácím pracovníkům (viz odpor západních států severoamerických proti přistěhovalectví čínských a japonských dělníků).

Vystěhovalectví v mnohých státech je skutečně nebezpečným a to tím, že s ním pravidelně jest sdruženo také veliké stěhování dělnictva na práci do jiných států a to buď na práci sezonní (lesaři, zedníci z Pošumaví do Německa) neb sice na práci bez obmezení časového, ale ne se vzdáním se státního občanství a s úmyslem vrátiti se (horníci z Čech do Vestfálska). U tohoto druhého nejsou sice národohospodářské škody tak značné, ale v každém případě konkurenční schopnost státu vyvážejícího své dělnictvo do jiného státu tím trpí.

Století 19. bylo stoletím vystěhovaleckým a nebylo od stěhování národů takového pohybu v massách jako vystěhovalectví z Evropy. 32 miliony lidí se vystěhovaly během let 1820—1909 a z těch 24 miliony do Severní Ameriky.

Roční průměr v desetiletí 1891—1900 činil na 1000 obyvatelů: V Irsku 10.10, Portugalsku 5.13, Itálii 5.02, Norsku 4.39, Skotsku 4.39, Švédsku 4.15, Anglii 3.58, Finsku 2.38, Dánsku 2.24, Španělsku 2.14, Rakousko-Uhersku 1.60, Švýcarsku 1.40, Německu 1.01, Rusku 0.52, Nizozemí 0.49, Belgii 0.34. Průměrné číslo pro Evropu 1.66.

Tato čísla se však velmi zhoršila od té doby: Tak r. 1906 vystěhovalo se z Itálie do Jižní Ameriky 511.935 lidí čili 15 na 1000 obyvatelů; z Rakouska 136.534 čili 4.4 pro mille, z Uher dokonce 171.478 lidí čili 5.5 pro mille.

V letech 1908—9 a 1909—10 vystěhovalo se z Rakousko-Uherska 428.928 Slovanů a Maďarů, z Itálie 397.755, z Ruska 307.252 do Spojených států, úhrnem tedy Slovanů, Maďarů a Italů 1,133.935 z celkového počtu vystěhovaců 1,600.196 osob.

Vystěhovalectví a přistěhovalectví jest v naší době důležitou součástíkou v organisaci hospodářství. Obzvláště jižní Amerika počíná se hlásiti o pracovní síly evropské, když severní jest celkem nasycena.

Druhý národohospodářsky důležitý fakt, rozdělení obyvatelstva v území státu, předlidské jednání, nedolidské jednání druhých krajů, vyrovnává se dosti rychle, není-li příčina hluboko v hospodářských poměrech (malá lidnatost jižních Čech je výsledkem rozsáhlého fideikomisního panství Schwarzenberkova ve spojení s nedostatkem uhlí a tím nedostatkem průmyslu).

Jeden zjev však jest v moderní době důležitý; rozdělení na venkov a města. Počet obyvatelstva na venkově roste velmi pomalu, v okresích ryze zemědělských vidíme dokonce úbytek obyvatelstva, ačkoli přebytek porodů jest značný. Příčina toho zjevu spočívá v tom, že zemědělství pro svoji výrobu nepotřebuje pracovních sil buď vůbec zvyšovati, nebo jen nepatrně. A poněvadž práce při zemědělství, kde je potřeba pracovních sil více, jest jenom prací sezonní, nedlouho trvajících (na př. česání chmele, sklizeň obilí, okopávání a pak zase sklizeň cukrovky) vypomáhá si zemědělství — pokud nezmenší potřebu lidské práce stroj — sezonním dělnictvem. Mimo to při omezenosti půdy nevyživí venkov svoje přebytky jen zemědělstvím. Přebytky venkovského obyvatelstva stěhují se do měst, která stala se středisky obchodu, průmyslu, dopravnictví, živností a přirozeně také povolání, osobních služeb a úkonů, úřadů, škol, takže také jiným svobodným povoláním poskytují možnost existenci.

Moderní průmysl, který hledí býti poblíže dopravních prostředků a obchodu, stahoval se — vyjímaje případy, kdy těžko dopravitelná surovina nutila, aby se zřídil závod u této suroviny (surovární cukrovarské, lihovarské, koksárny, briketárny a jiné spracování uhlí, lomy a prvě spracování kamene, pily a pod.), nebo potřebná vodní síla nestanovila místo závodu — stále více do měst nebo jich okolí, poněvadž zde celým vývojem bylo více pomocných prostředků a sil k jeho rozvoji. Tím ovšem nastávala přitlačivost měst pro ty, kdož chtěli dosáti zaměstnání, jak shora jsme řekli. Kdežto dle francouzského spisovatele Meuriota bylo r. 1800 v Evropě 21 měst s obyvatelstvem přes 100.000, v nichž žilo 2.8 mil. lidí, čili 1.7% tehdejšího obyvatelstva, bylo r. 1895 takových měst již 121, žilo v nich 37 mil. obyvatel, čili 10% obyvatelstva evropského. V Anglii samé je 30 takových měst s 10.7 mil. obyvatel, čili 30% obyvatelstva, v Německu (r. 1910) 47 měst, v nichž bydlí 21.25% obyvatelstva celé říše, kdežto r. 1875 bylo jich jen 12 s 2.665 mil. obyvatel, 1905

pak 41 s 11.5 mil. obyvatel, do r. 1910 přibylo tohoto velkoměstského obyvatelstva o 2.3 mil.

Toto nahromadění obyvatelstva v městech mělo mnohé stinné stránky v obojí zdravotní i morální. Dokazuje se, jak sbora jsme uvedli, že plodnost se zmenšila. A je to konec konců vysvětlitelné, poněvadž městská zařízení umožňují staromládeneckví, stavu přiměřené živobytí rodinné vyžaduje velkých nákladů a pod. Nesmí se však při efrách, které se uvádějí, zapomínati na to, že veliké množství ve velkém městě žijícího a pracujícího obyvatelstva bydlí mimo město, dojíždějí vlaky, lodmi, velocipedy do města na práci, takže obraz nebude přesný.²⁾

II. Osobní podmínky hospodářské.

Člověk jakožto činitel hospodářský dodává hospodaření účelnost a směr. Člověk jedná dle hospodářského principu. Je lhostejno, proč člověk jedná tak, aby docílil s nejmenší obětí největší výnos, je lhostejno, zdali tak činí pro osobní prospěch hmotný neb vyšší, pro slávu svoji, své rodiny, motiv hospodárnosti jest pro národohospodářskou vědu lhostejný. Je jisto, že pohnutky budou rozmanité, poněvadž všecko jednání lidské má rozmanité pohnutky, spočívající ve složitosti dějů duševních a vztahů společenských, mravních a náboženských.

Jedno je třeba říci: hospodárnost a sobeckost se nekryjí. Člověk může jednati hospodárně bez sobectví. Neboť sobectví jest vždy v poměru k jinému člověku nebo jiným lidem, a hospodárnost jest zásada, kterou se řídí i hospodářství ojedinele. V hospodářství společenském, spočívajícím na soukromém vlastnictví, v němž hospodářství jednotlivcovo, jeho podnikavost, jeho řízení hospodářské výroby jest základem všeho hospodářství, bude pro osobní prospěch a rozvoj, sobectví, t. j. dávání přednost vlastnímu zájmu před zájmy jiných, nejhlav-

²⁾ Zajímavé jest, že často opakované tvrzení o větší tělesné zdatnosti venkov. obyvatelstva oproti městskému říšsko-německá a švýcarská statistika odvodní naprosto nedokázala. Vyjímaje obvod armádního sboru královeckého, byla způsobnost vojenská stejná (neboť rozdíl v okresu berlínském, drážďanském a altonském nepadají na váhu, poněvadž v okresích těch jest obyvatelstvo silně smíšeno bydlením na venku a prací v městě).

nějším základem hospodárnosti již proto, že v národním hospodárství, spočívajícím na soukromém podnikání, při volné konkurenci, každý sám o sebe se starati musí a sobectví jest výrazem pudu sebezachování.

Ovšem zase duševní vlastnosti jednotlivcovy, mravní a společenské názory často vylučují plné využití sobectví vlastního. Tím ovšem může býti buď hospodárnost vyloučena, nebo přeměněna v hospodárnost pro vyšší jednotku hospodářskou.

Jestliže někdo z lehkomyšlnosti, zvyklosti, duševní lenosti neb zabeđenosti, ze vzdorovitého lpění na překonaném výrobním postupu (technice), z dobročinnosti, lásky, otcovské shovívavosti atd. hospodárnost opouští, nehledí, aby měl skutečně výnos, trpí škodu, a setrvá-li při tomto způsobu jednání, zahyne jeho hospodárství. Mimohospodářské pohnutky mají ovšem vždy vliv. Nejdůležitější jsou různé idee a náboženské nauky, jímž člověk podřizuje svůj osobní prospěch. Sporno jest, zdali skutky dobročinnosti a nesobecká péče o bližního (altruism) náležejí do okruhu národního hospodárství. Není pochyby, že zřízení nadací, stipendií, nemocnic, škol, universit, dary pro zřízení živnosti, věno dceři atd. jsou skutky, které neplynou ze sobectví, nýbrž z dobročinnosti a způsobují, že jinému člověku k založení hospodářské existence se pomáhá nebo se u jiných posiluje. Stejně může býti podpora hospodářsky již zakotveným existencím hospodářsky užitečna a plodna, neseslabí-li hospodářskou iniciativu, příčinnost a hospodárnost obmyšleného (levná činže, nepřirážení na staré nájemníky, apanáž dospělému synu, provdané dceři). Kdyby výnos hospodaření jednotlivcova měl býti trvale dělen na ty, kdož nemají naň nároku, dary dobročinnými, almužnami a pod., porušuje tento způsob zásadu hospodárnosti a takový způsob hospodaření nemůže býti ani všeobecný a trvalý, poněvadž není možna zásada, aby každý hospodařil pro jiné (altruismus jako protiva egoismu).

Jinak ovšem mají se věci s otázkou, lze-li postaviti zásadu hospodaření pro všechny, tedy pro sebe i pro jiné. Není pochyby, že tato zásada uplatněna jest ve všech veřejnoprávních i společných hospodárstvích. Ve společnosti má hospodařící člověk vědomí odvislosti od jiných hospodárství, cítí, že je po-

třebí nejen svoje vlastní hospodářství sesílí, nýbrž také všecko to, co může prospěti všem hospodářstvím, s myslí pro všeobecnost vzrůstá a tím také snaha prospěti všeobecnému hospodářství. Zásada vzájemné pomoci neboli solidarity může zcela dobře trvati za vlády zásady sobeckosti v hospodářství jednotlivců, a tato zásada solidarity bude ovládati hospodářství veřejnoprávní.

Druhou důležitou podmínkou osobní pro hospodáře jsou věda a technika. Věda jako plod lidského pozorování a rozumu má neobyčejný vliv na hospodářství lidské. O vědách přírodních, ať již jsou popisné, pokusné neb užité, jest o tom každý přesvědčen. Avšak i theoretické vědy přírodní i jiné mají neobyčejný význam pro hospodářství, poněvadž na nich staví vědy, pojednávající o výrobních postupech čili vědy technické, které nás učí, jak hospodárným způsobem — tedy s dodržováním zásady největšího výnosu při nejmenších nákladech — lze používatí a zhodnotiti přírodní látky a síly. Víme dobře, že dávno v laboratořích chemiků dělali oheň různými způsoby, ale v obyvatelstvu se stále jen křesalo do hubky a není tomu ani sto let, co se podařilo Janu Iringimu, dle jiných Janu Kammerovi, u nás Hněvkovskému, pomocí fosforu, jehož vznětlivost dávno byla známa, udělati prvé fosforové sirky; acetylén dlouho byl chemikům znám a od nich připraven, ale technicky bylo možno ho vyráběti až po fysickém objevu ohromného žáru mezi uhelnými roubíky elektrické obloukové lampy, což vedlo k elektrické peci, v níž teprve od r. 1894 směs uhlí s vápnem slučuje se v nejvyšším žáru v karbid vápenatý.

A tak bychom mohli uvéstí mnohé a mnohé příklady. Že zeměpis, národopis, právní a státní vědy i vědy hospodářské jsou důležitými pro rozvoj hospodářství, plyne z předchozích úvah jasně.

Používáme-li vědeckých poznatků k tomu, abychom došli jistého jakostně, kvalitativně dobrého výsledku, jednáme technicky a způsob tohoto jednání jest technika, která může býti buď výrobní, vztahuje-li se na zacházení s látkami přírodními za účelem dosažení hospodářských statků (tedy na př. obdělávání půdy, obrábění a zpracování surovin) nebo technika provozovací, má-li za účel organisovati pracovní síly a výrobní prostředky za účelem výroby, nebo konečně dopravní, má-li za účel dopravovati statky, osoby, zprávy z mí-

sta na místo. Všecky tři druhy techniky jsou k výrobě ve společnosti potřebny.

Každá technika musí býti řízena principem hospodářským a mýlil by se každý, kdo by myslil, že v chemické laboratoři provedený postup nějaký lze jen tak snadno ve velkém provést v továrně. Takovýto převod postupu theoreticky a v malém pokusně docílený na výrobu ve velkém, stál často celý život práce, obětovány ohromné sumy, než našla se příhodná výrobní technika a to nejen výrobně dokonalá, ale také hospodářsky výhodná.³⁾

Ohromné převraty v technice pod vlivem vědeckých poznatků každý z nás vidí před sebou a stačí, aby se vrátil do svého mládí a srovnával s dneškem, aby ohromné rozdíl poznal.⁴⁾

Ovšem nové objevy a nová technika nemůže býti zavedena naráz, poněvadž tomu překážejí dosavadní výroby dle jiné techniky, které se brání znehodnocení svých výrobních prostředků, setrvávají na staré technice, nedá-li se v jejich závodech zavést nová, snižují ceny, spokojují se nižším ziskem a nutíce ty, kdož novou technickou vymoženost zavést chtějí, aby vyráběli ještě laciněji. To ovšem může nový způsob výrobní hospodářsky výhodnější zdržet, ale zastavit ho to nemůže a to ani tehdy, když

³⁾ Mnoho-li znamená pro výrobu technika výrobní, vidíme na př. v cukrovarství: Roku 1875—76 bylo k spracování 15 mil. metr. centů řepy potřebí 11.5 mil. metr. centů paliva. R. 1901—2 k spracování 68.9 mil. jen 16.3 metr. centů paliva. R. 1888—9 ze 48.5 mil. metr. centů řepy uvařeno 5.2 mil. metr. centů cukru, r. 1902—3 z 50 mil. však 10.5 mil. metr. centů cukru. Zde technika ve výběru semene, ve využití suroviny přinesla skoro dvojnásobný výtěžek.

⁴⁾ Vynález parního stroje (1769—1784) způsobil úplný převrat ve výrobě; ovládnutí elektřiny (1840 telegraf a teprve 1881 elektrická síla a 1882 světlo) značilo pravou výrobní revoluci. Kdežto dříve mohla býti síla přenášena pomocí transmisí a jiných zařízení nejvýše na 100 m, může dnes pomocí elektřiny býti převáděna na vzdálenost 100 km. První parník (1819) potřeboval na cestu z Liverpoolu do New Yorku 26 dní, dnes 4 dny a 18 hodin.

Technika nahrazuje látky ústrojně neústrojnými: železo dřevo při lodích, mostech, domech, železo konopí při lanech, plyn a elektřina dřevo a tuky při topení a svícení; anilinové barvy nahrazují rostlinná barviva a uvolňují plochy, na nichž barvířské rostliny pěstovány, pro jinou výrobu.

pokrok technický vyžaduje úplnou změnu organizace nějakého odvětví výrobního. Někdy zakročí stát a hledí jistými opatřeními právními mírniti náhlou přechodu, umožniti, aby ti, kdož novou technikou výrobní jsou vysazeni z dosavadní výroby, uchytili se jinak, aby jim po případě byla poskytnuta možnost nějaký čas ještě využítkovati svých zařízení.⁵⁾

III. Společnost a stát.

1. Právo a vlastnictví.

Poněvadž každé hospodářství provozuje se v jistém společenském prostředí, za jistého společenského pořádku, jest všecko jednání lidské pod vlivem zvyklostí a právních pravidel. Jednotlivec jest obmezen ve svém hospodářském jednání druhými, současně však podporován hospodářským a jiným činěním druhých: vznik přirozené konkurence v zdatnosti pracovní, možnost vzájemného poučení a výcviku, dělba práce, rozdělení povolání, podmínky vstupu do povolání, vznik tříd společenských, vzrůst kontrastů a vyrovnávání mezi nimi, jsou hospodářské zjevy společenské, které tvoří základ pro další vývoj společenský a hospodářský.

Všecky společenské úvazky obyvatelstva určité oblasti (teritoria) v jeden celek spojuje stát, jehož úkolem jest, aby vůči jednotlivcům a společenským útvarům přiváděl k platnosti potřeby celku. Nejdůležitějším úkolem státu jest jeho moc zákonodárná, soudcovská a jeho provádění práva. Právo liší se právě od zvyku dobrovolně zachovávaného a od mravu dodržovaného pod nebezpečím společenského opovržení tím, že zachování pravidel právních může býti vynuceno, že stát poskytuje ochranu těm, kdož podle právních pravidel žijí proti těm, kdož jejich práva ohrožují. Ze zvyklostí stane se právní pravidlo právě tím, že přistoupí tato donucovací moc společenského útvaru, státu. Právo, které původně sestávalo jen ze zvyků státem uznaných (právo zvykové), došlo prohloubení tím, že

⁵⁾ Takový případ viděli jsme při zákazu výroby sírek z bílého fosforu následkem zdokonalení, bezpečné, zdraví neohrožující výroby sírek švédských. Ponechána jistá doba, aby si továrny buď výrobu mohly přeměnit, neb aspoň výrobou inventář amortisovati.

byly normy právní státem dávány, že byly zákony předpísány, usnášeny dle uspořádání organizace státu té doby. Ovšem ani tu stát nemohl pomíjeti vývoj mravů a zvyků, poněvadž náhlé změny právních předpisů jsou nemožné, ježto právo zůstává výsledkem dějinného vývoje společnosti.

I tam, kde stát omezuje se jen na dárce a strážce práva má veliký hospodářský vliv. Prodej a koupě, směna, nájem, pacht, půjčka, zápůjčka, poskytnutí služeb za úplatu atd. jsou hospodářské skutečnosti. Ale právo stanoví nám, jak je máme provést, co smíme učiniti jejich předmětem, co nikoli, stanoví závaznost formy, v níž hospodářská skutečnost se může státi (koupě a prodej mezi manželi váže u nás na formu notářského spisu, směnka vojáků neplatna, při nájmu a pachtu forma má vliv na jeho trvalost dle toho, vloženo-li do pozemkových knih či nik, při zápůjčce mohou býti omezení úroková zákony proti lichvě atd.). Zákony stanoví se také vedlejší podmínky pro případ, že výslovně jinak nebyly smlouveny (lhůta výpovědní při nájmu, úroky z prodlení při peněžních závazcích a pod.) nebo se výslovně zakazuje smlouvením jistých podmínek (na př. že dělník bude si platiti celé příspěvky úrazového a nemocenského pojištění, i ty, které připadají na podnikatele, a pod.).

I ve státě zřízeném tak, že všecko přímé poutání podniku vlastní jednotlivce, všecko obmezení svobodné soutěže státem má odpadnouti, kde „stát je jen četník“, jen strážce zákonného pořádku — uspořádání státní, hájené tak zv. hospodářským liberalismem — bude míti již touto funkcí svojí jako strážce práva veliký význam, bude základní podmínkou pro vývoj hospodářský.

Ovšem ve státech, v nichž společný zájem vzrostl, kde stát jest jednak sám podnikatelem (vyhradiv si jisté drahé kovy výhradně vyráběje a prodávaje jisté výrobky, jako sůl, prach, tabák, sestátniv dráhy a pod.), jednak veřejnohospodářsky spravuje řadu statků k společnému užívání určených, kde zákonodárstvím zasahá do organizace hospodářského života jak vidíme to v moderním státě; tam ovšem vliv státu na hospodářský život je veliký. Nelze vyčerpati zde podrobně všechny tyto vlivy. Nejzákladnější však vliv státu jest zřejmý v tom, jak uspořádány jsou poměry vlastnické, zdali vlastnictví to jest neomezené právní panství nějaké osoby nad věcí, či pouze soukromé vlastnictví, nebo zdali jest zde smíšený

system soukromého vlastnictví a obecného vlastnictví a v jakém poměru k sobě se vyskytují. Při obecném vlastnictví pak uvidíme, že některé jeho druhy spravovány jsou podle zásad soukromohospodářských (obecní pivovar, obecní pole, lesy, elektrárny, plynárny, železná dráha státní, doly státní a pod.), čili směřuje se při hospodaření k zisku, nebo platí zde principy veřejnoprávní, čili statky ty určeny jsou k užívání pro každého (obecní pastviny, silnice, ulice, veřejné řeky, musea, školy a pod.), při nichž nesleduje veřejná korporace svého prospěchu, nýbrž dává statky jí náležející k dispozici, k užívání veškeré veřejnosti. První jest veřejný podnik, v našem obecním zřízení kmenové jmění obce, druhý druh věci tvoří veřejný statek.

Jestliže národohospodářský liberalismus stojí na jednom pólu a považuje hospodářství jednotlivců a soukromé vlastnictví za nejlepší základ pro hospodářský a kulturní pokrok, a proto omezovati chce soukromé vlastnictví jen potud, pokud to je nevyhnutelně třeba pro užívání věci všemi občany, stojí socialismus na opačném stanovisku, chce vlastnictví učiniti společným, pokud to vůbec je možno.

Soukromé vlastnictví jest výsledkem dějinného vývoje. Není tedy v celém rozsahu nutností. Jen u statků pro přímý konsum (strava, šaty) rozumí se soukromé vlastnictví požívajícího samo sebou, poněvadž opravdu věci ty se do neomezeného nakládání dostati musí, jestliže má právo je spotřebiti, tedy zničiti. U jiných statků však není soukromé vlastnictví nutností.

Adolf Wagner za tímto účelem rozdělil majetkové předměty takto:

I. vlastnictví na statech zužitkovacích:

- A) na movitých: a) spotřební statky (strava); b) statky k užívání (šaty, nábytek).
- B) na nemovitých: a) dvory, zahrady; b) půda pro stavení obytné, stavení pro bydlení.

II. vlastnictví na prostředcích výrobních:

- A) na movitých: a) peněžní kapitál; b) pevný kapitál (na př. stroje); c) oběžný kapitál (mimopeněžní kapitál), na př. suroviny.

- 2
- B) **na výrobních prostředcích nemovitých:**
A) spūdou nerozlučně spojené kapitály (budova továrny). B) půda: a) půda jako místo výroby, obzvláště městské pozemky; b) půda hornická (nebo vůbec půda, z níž vybírány látky, jež znova tam nenarostou, tedy také cihelna, lomy, kaolinová naleziště); c) půda, jakožto nositelka uživatelných nebo výrobních statků, které samy se opět obnovují a doplňují (lesní, honební, rybářské pozemky); d) půda jakožto nositelka látek, které lidskou kulturou (prací a vynaložením kapitálu) dají se znovu v předešlý stav a plodnost uvést (pole, zahrady, vinohrady, kultivované lesy); e) půda cest a silnic; f) vodstva.

Z tohoto rozdělení vidíme důležitý rozdíl mezi **půdou a movitými věcmi**, poněvadž půda jest pevně vázána a dle své povahy vynucuje si určitý způsob hospodářského podnikání; proto rozpadá se již na množství kategorií dle možností podniků. U movitých statků teprve lidská vůle určí, jak statků užití se má, dle nich nezařizuje se hospodářský podnik, **nýbrž** ony lidským rozhodnutím jsou do tvořeného podniku **vnášeny**. Tento rozdíl má dalekosáhlý význam v celém národním hospodářství.

Z něho si také vysvětlíme, proč společné vlastnictví k půdě dlouho se udrželo; ano dle některých (Laveleye) vůbec společné vlastnictví k půdě tvořilo prvotní formu vlastnictví k půdě u všech **národů**. Je jisto, že u národů pastýřských byla tato forma **nejvýhodnější**, společně pásli na společné půdě stáda svoje. A také společné vlastnictví k pastvinám se nejdéle udrželo.

Soukromé vlastnictví vznikalo nejdříve k movitým věcem zvláště **oblíbené**, jako byly šperky, zbraně a pod., a to do té míry, že **dávány** byly mrtvým do hrobu jako jejich věc. K otrokům vzniklo **původně** vlastnictví společné, poněvadž byli výnosem společných bojů. Daleko dříve vzniklo soukromé vlastnictví k dobytku než k půdě. V Římě, kde soukromé vlastnictví **nejpřesněji a nejvypjatěji** bylo vybudováno, zůstala dlouho půda **vlastnictvím společným** a jen dobytek — vyžadující větší osobní péči — **stával** se soukromým majetkem a předmětem trhovým. Stejně **k jiným věcem**, u nichž bylo potřeba zvláštních znalostí, vynalézavosti, jako byly nástroje, záhy vzniklo soukromé vlast-

nictví a účelnost, spočívající v tom, aby nástroj měl ten, kdo s ním umí zacházet, jen podporovala toto vlastnictví na výrobních prostředcích movitých a v důsledku také na výrobcích, poněvadž do nich vloženo bylo mnoho práce odborné, mnoho zvláštní zručnosti a důvtipu jednotlivcova. Také vlastnictví domovní vzniklo mnohem dříve než vlastnictví k polím, pastvinám a lesům, poněvadž dům značil přece jen nemovitou věc, sloužící k přímému užívání jednotlivcovu a jeho rodiny, bylo v jeho uspořádání, výzdobě atd. mnoho vlastního důvtipu, mnoho vlastní práce.

Soukromé vlastnictví k půdě vznikalo zajisté teprve v dobách pokročilejšího rolnictví, při rozeznávání půdy úrodné od neúrodné, v dobách, kdy bylo potřebí půdu vzdělávati, zlepšovati a přírodě napomáhati.

Původní společné hospodaření germánské bylo přeměněno tak, že se pole rozdělovala za účelem vzdělání jich, osetí a sklizení, zbytek (allmenda, obecní marka), sestávající z pastvin, divoce rostoucích lesů, vod a cest, byl nejen ve společném vlastnictví, nýbrž také ve společném užívání.

K těmto rozdělovaným polím vzniklo soukromé vlastnictví, poněvadž člověk pílí a vynalézavostí svou zlepšil pozemky mu přidělené (odstraněním kamení, prohloubením ornice, hnojením, odvodněním neb zavodněním a pod.), nechtěl připustiti nové dělení pozemků při vzrůstu obce, poněvadž by tím ovoce své práce, která teprve po letech nese výtěžky, ztratil ve prospěch jiných, třeba lenošivých členů. Proto starousedlí hleděli udržeti trvale v rukou svých pozemky jim jednou přidělené a vyloučiti je ze společného vlastnictví. Ve společném vlastnictví zůstaly jen ony druhy půdy, na něž není potřebí vynakládati práce a kapitálu, jako pastviny, lesy, vody, cesty. Dodnes setkáváme se s tímto druhem společného vlastnictví, tak zv. obecním statkem, kde vlastníkem není obec, nýbrž obyvatelé obce, jednotlivé usedlosti dohromady atd., buď tak zv. starousedlí sami, nebo také do jisté míry domkáři později přistěhovalí.

Toto společné vlastnictví mohlo se udržeti, poněvadž hospodářský vývoj jednotlivce podporovalo.

Kde však společné vlastnictví překáželo touze po samostatnosti, po zabezpečení sebe a svých nejbližších, tam v dějinném vývoji neobstálo. Rodinné a kmenové pásky dávno se uvolnily

a čím více postupovala technika výrobní a podnikavost, tím bylo možnější pro jednotlivce, aby vynikli a tím také vzpruha po hospodářské samostatnosti jedincově byla větší.

Společné vlastnictví bylo někdy způsobilé ubítku podnikavost jedincovu a zaraziti všecek pokrok. Rusko musilo přikročiti k veliké své reformě agrární, usnesené zákonem z 10. (23. nového letopočtu) června 1910, odstraněním miru (společného vlastnictví obyvatelů obce k půdě se společným ručením za daně), poněvadž občasně nové rozdělování pozemků způsobovalo ztrátu ovoce osobní přičinlivosti, vložené do pozemků, působilo drobení půdy a vedlo ve svých důsledcích k netečnosti selského lidu ruského, který se cítil vlastně bezzemkem, vlastníkem na výpověď.⁶⁾

⁶⁾ Dosah je ohromný, uvážíme-li, že v evropském Rusku je půdy 430 milionů hektarů. Z této plochy náleželo státu 35.9%, koruně 2%, církvi 0.5%, městům a jiným korporacím 0.7%, úhrnem tedy veřejný majetek 39.1%, soukromé vlastnictví 25.8%, 35.1% čili 150.93 mil. hektarů, tedy plocha více než dvakrát tak velká jako Rakousko a Uhry, pětikrát větší než Rakousko byl selský společenský majetek čili mir, neb pozemky od sedláků pachtované; poněvadž z celkové půdy, která nenáleží státu, tedy z 262 mil. náleží sedlákům 61.84% čili 162 mil. hektarů, bylo na Rusi v plném soukromém vlastnictví selském necelých 12 mil. hektarů, ve společném 150.93 mil. Je přirozeno, že tím podvázána byla podnikavost, intenzita hospodaření, snaha po výtěžku co největším.

Agrární reformou prohlášeny za plné soukromé vlastnictví sedláků pozemky, které měli v oněch mirech, kde bylo odstraněno nové rozdělování pozemků, což týkalo se 116.000 obcí a 3½ mil. sedláků. V mirech, kde se dělo občasně nové rozdělování, provedly zvláštní komise rozdělování a odevzdání do plného vlastnictví.

S tím spojeno rozsáhlé podělení sedláků půdou ze státních a korunních statků za současného zcelování pozemků, čímž pokračovalo se pronikavějším způsobem v dřívější r. 1906 zahájené akci. (Od r. 1906—10 bylo na 4 mil. hektarů pronajato a půl milionu hektarů prodáno těm nejhudším se splátkou 5% kupní ceny, jež zcela chudým slevena. Cena 1 ha průměrně 260 K, čili asi 100 K jitro.)

Po vydání zákona z r. 1910 pokračováno usilovně. Do 1. ledna 1913 ohlásilo vystoupení z miru 2,438.000 sedláků a bylo do té doby zřízeno 1,746.000 soukromohospodářských živností, čili 30% sedláků hospodařilo již na podkladě soukromého vlastnictví. (Do 1. července 1911 do soukromého vlastnictví sedláků přešlo dřívějších pozemků společných a od státu koupených 12,860.000 hektarů.)

Otázka účelnosti soukromého nebo veřejného vlastnictví byla vždy i v dobách největšího vývoje soukromého práva diskutována. Soukromé vlastnictví nikdy nedosáhlo neobmezeného panství (byl zakázán obchod s některými věcmi; proveden řád kácení lesů, omezováno využití stavebních pozemků co do plochy i výšky, stanoveny vlastnosti určitých výrobků, na př. petroleje, aby zamezena výbušnost, stanovena omezení pro ochranu dělnictva, možnost vyvlastnění z veřejných důvodů atd.).

Společenské vlastnictví udržovalo se pak potud, pokud by podporovalo hospodářský rozvoj jednotlivce, pokud tedy slučovalo síly k velkým podnikům, s něž jednotlivce nebyl, vylučovalo nebezpečí výlučného (monopolistického) panství jednotlivce, jež ohrožovalo samostatnost mnohých (před železnou drahou jednotlivce dá každý přednost dráze akciové společnosti a před ní státní dráze, poněvadž vliv na hospodaření této dráhy, aby výlučností své dané podstatou její, t. j. nemožností soutěže v témže směru nevyužívala jednostranně čili monopolisticky), pokud vztahovalo se na sociální potřeby všech (jako školy, musea, veřejné knihovny, nemocnice, vodovody a jiné zdravotní ústavy, nucené pojišťování sociální a pod.), jež lépe a stejnoměrněji dojdou ukojení veřejnou péčí. Při tom vidíme však ihned, že vznikají soukromohospodářské podniky, jakmile nějaká stránka veřejnými činiteli je zanedbávána (školy pro učení se řečím, politické školy, zanedbávají-li se veřejné nauky, soukromé nemocnice a sanatoria, nejsou-li veřejné dosti moderní, neb jsou-li přeplněné, soukromé pojišťovny, neposkytují-li veřejné, změněným poměrům přiměřené renty atd.). Vždycky konec konců rozhodovati bude účelnost, má-li mít soukromé vlastnictví přednost před veřejným či naopak.

Soukromé vlastnictví jest však zásadně potíráno a jako překážka pokroku stavěno. Místo řádu společenského, založeného v podstatě na soukromém vlastnictví, v němž výrobní prostředky (kapitál) jsou v rukou jednotlivců, tedy místo kapitalismu žádá se společné vlastnictví, socialismus. Při tom však plně se zapomíná účelnosti. Kdyby skutečně bylo pravda, že soukromé vlastnictví jest překážkou pokroku, bylo by již dávno padlo, poněvadž účelu by nevyhovovalo. Socialismus sám, potíráje soukromé vlastnictví, nejde ve svých směrech stejně daleko. Jeden ze směrů chce pouze odstranění soukromého vlastnictví k půdě (socialismus agrární), jiné směry

chtějí odstranění soukromého vlastnictví ke všem výrobním prostředkům. Při tom ponechávají statky určené k užití v soukromém vlastnictví, rozděluje celý výsledek produkce na obyvatelstvo.

Socialistická kritika soukromohospodářské soustavy jest mnohdy odůvodněna a reformy přinášející, ale zase jen potud, pokud neúčelné nahrazuje účelnějším. Naprosté zavrhování soukromého vlastnictví a bouření proti němu může sice býti výborným prostředkem agitačním, avšak pro národohospodářské badání neznamenají klatby ničeho, nýbrž otázky, o něž půjde, budou, která soustava by byla hospodárnější a proč; jak provádí se rozdělování statků na osoby a třídy při soustavě převahou kapitalistické a jak by se provádělo při socialistické. A k nim nevyhnutelně přistoupí další. Je totiž soukromé vlastnictví nejenom hospodářským, nýbrž také společenským a politickým zjevem. Řekli jsme, že z touhy po samostatnosti a neodvislosti individua plynula touha po soukromém vlastnictví. Osвобоzení lidstva, osobní svoboda, která tvoří základ politického a společenského zřízení dneška, jde ruku v ruce se soukromým vlastnictvím, ono je doplňkem jedincovy osobní svobody, zárukou svobodného rozvoje jednotlivce. Tím ovšem stává se soukromé vlastnictví důležitým činitelem v oboru duševní a mravní kultury, podnětem pro každého jednotlivce, aby zvýšenou činností dosáhl možnosti svého vlastního a své rodiny rozvoje po všech stránkách, nejen po stránce hospodářské, ono dodává jednotlivci možnost svobodné volby povolání, svobodné práce dle vlastní volby. I když jest pravdou, že jest mnoho nemajetných a málo dobře postavených, přece u nemajetných touha po majetku je mocným popudem k hospodářské práci. Socialismus musí mít jinou organizaci práce, povolání a rozdělení statků v zápětí a musila by býti volnost jednotlivců (jako vidíme dnes u úřednictva) valně obmezena, když řízení všeho života hospodářského přešlo by na společenské organizace a společenské jmění.

Je pravda, že jmění státní a počet veřejnoprávně vedených podniků vzrůstá. Není však pochyby, že také soukromý majetek neobyčejně vzrostl.

Je také správné, že kapitál se hromadí, že tvoří se veliké trusty a kartely, které jsou sice soukromohospodářskou formou, ale velmi způsobilou, aby přešly ve veřejnohospodářské organi-

sace. Je pravda, že stát používá takovýchto velkých trustů a kartelů k zmonopolisování výroby některých odvětví, aby ji pak převedl na sebe. Tím však není ještě dokázáno, že by to byl fakticky pokrok hospodářský.⁷⁾

O podstatě a vlivu socialismu na tomto místě mluvíti nemůžeme, ježto neobjasnili jsme dosud řadu pojmů, které pro řádné pochopení jsou nutny. Zde zmínili jsme se o tomto proudu ideovém jen proto, abychom ukázali, jak vlastnictví jest důležitým základem národního hospodářství, když jeho úprava dovedla rozdělití svět na dva veliké tábory.

Důsledkem soukromého vlastnictví jest také právo disponovati se svým jměním pro případ smrti a právo rodiny po zákonu na pozůstalost.

2. Osobní svoboda a dělba práce.

Zmínili jsme se již o zásadě osobní svobody a tím současně o tom, že jedinec jest nositelem výroby, jednotkou výrobní. Uspořádání těchto poměrů ve státě bude různé a musí míti vliv na hospodářský rozvoj. I v pokročilých státech starověku až daleko do novověku setkáváme se s rozdělením obyvatelstva na svobodné a otroky. Tito vykonávají v podstatě

⁷⁾ V Rakousku viděli jsme podobný postup v sirkářství. Zákaz výroby sirek z bílého fosforu — který má význam tím, že do obecnstva nedostává se tato otravná látka a že odstraňují se těžké choroby dělnictva měknutím kostí — měl za následek odpadnutí velikého množství malých, ručně provozovaných sirkáren a zbyly zde jen strojní sirkárny na švédské sirky. Tyto všecky — pokud nebyly již sloučeny ve velké akciové společnosti Solo — za patronance vlády skoupila akciová společnost Helios, která uzavřela úmluvu o odbytu se „Solo“, vláda se závázala, že nedá nikomu koncesi ke zřízení sirkárny a tím vlastně toto odvětví průmyslové je připraveno jak pro daně ze sirek (povede k soustředění výroby, malé sirkárny pro úsporu režie se zavrou a tím vydáje s kontrolou výroby a vybíráním daně se zmenší), tak také eventuální zavedení výrobního monopolu státního následkem usnadněného výkupu. A přece nebude věc nijak snadnou, poněvadž půjde o udržení vývozu, který jest velmi značný a individuální práce a iniciativy potřebný. V tomto případě stejně jako v druhém zamýšleném monopolu (líhovém) vidíme však více formu jiného vybírání daně než snahu po zdokonalení a zlepšení výrobní organizace.

všecku tělesnou, zemědělskou i řemeslnou práci, jsou určeni ke všem službám osobním. Svobodní zaměstnávají se jen vědou, uměním, službou vojenskou a veřejnou, politikou. Otrok nemůže pro sebe ničeho nabýti, ano stává se přímo zbožím, předmětem obchodu. Jeho znalosti a dovednosti se platí v tržní ceně nĕjemu, nýbrž jeho pánu. Toto otroctví bylo i v novověku v koloniích, bylo na př. v Brazílii teprve r. 1888 zrušeno a je dosud velmi rozšířeno v Africe.

Toto přímé otroctví vystřídalo ve středověku plné poddanství (člověčenství). Mírnější formou bylo u venkovského obyvatelstva dědičné poddanství, neboť zde mohl nabývatí poddaný statků, měl povinnost konati jisté práce a služby svému pánu a odváděti mu jisté dávky. Byl „glebae adscriptus“ t. j. k hroudě připsán, nesměl se stěhovati, ženiti, povolání měniti bez svolení pána a byl prodáván se statkem své vrchnosti (kdežto plně člověčenstvím poddaní převáděni prodejem i bez půdy). Toto poddanství bylo zrušeno nejprve v Anglii (v 16. století), ve Francii r. 1789, v ostatních státech trvalo do polovice 19. století (v Rakousku zrušeno z části 1782, úplně 1848, v Prusku 1807 a 1850).

Řemeslníci ve středověku povlovně brzo se osvobodili, pokud nebyli ve spojení s výrobou zemědělskou. Kováři, koláři, sedláři a pod. zůstali v poddanství, ale jiní řemeslníci, poněvadž jejich touha po svobodě byla větší a vrchnost jich přímo nepotřebovala pro zemědělství, dostávali povolení usazovatí se ve městech a povlovně se vykupovali. Ovšem nedošli k plné svobodě osobní, poněvadž cechovní zřízení i městská práva středověká poutala nejenom jejich osobní volnost, nýbrž i jejich výrobní rozpětí (výrobními předpisy, tržními obmezeními a pod.). Pod vlivem francouzské revoluce a nauk filosofických z konce století 18. odstranilo 19. století také tyto nesvobody a zavedlo soustavu svobody osobní, spočívající jednak ve svobodě pohybu (volnost stěhování, nabývání statků, usazování se a cestování), jednak ve svobodě zakládání rodiny, sdružování a spolčování.

Tato svoboda nebyla nikdy úplná, nýbrž upravena zákony, jichž cílem (dle theorie) bylo, aby člověk používaje své svobody nepoškozoval druhého nebo společnost. Sem náleží obmezení vlastnictví, o nichž jsme shora mluvili, úprava smluv,

pracovní doby, nedělního klidu, udělování patentů, známek ochranných, stanovení cen potřeb životních úřadem.

Konečně náleží sem také vyvlastnění (převedení soukromého předmětu v zájmu veřejném na jiného nabyvatele) a daně (příspěvky, nucení soukromých hospodářství k nesení nákladů hospodářství veřejných).

Hospodářství obchodové má jako podklad provedenou dělbu práce a důsledek toho nutnost organizace této dělené práce. To přirozeně jeví se také ve specialisaci zaměstnání a pokračování této specialisace. Společenský vývoj působí na rozvoj hospodářský, jeho organizaci a změny, a naopak hospodářství má vliv na vývoj společenských řádů.

Vidíme, že nejenom vznikají výrobní odvětví a řemesla, která určitý počtem, obmezený druh výrobků vyrábějí (místo řezníků, kteří také maso udíli, uzenky a salámy prodávali, odštěpuje se uzenářství jako samostatné řemeslo, truhlář přestává konati práce natěračské a tvoří se samostatné řemeslo natěračské, v truhlářství pak nábytkové neb stavební truhlářství, mužské a ženské krejčovství atd.), ale také tvoří se dělení práce tak, že vyrábějí se jen polotovary, které jiní zpracovávají (obuvník jeden dělá svršky, které jiný mistr zpracovává teprve na boty; jeden výrobce dělá kloboukové formy, které modistka teprve zpracovává v dámský klobouk atd.). Tím nastává jednak dělení povolání, specialisování, jednak dělení práce a výroby.

Důvod této dělby práce může plynouti z rozvoje společnosti. Ve velkých městech tvoří se řada odborných závodů, dělení, z odbornosti řemesel, svobodných povolání, poněvadž na jednotlivý malý okruh potřeb nebo výrobců jest dosti zákazníků, což na venku není (venkovský řezník uzenář jen k neděli, venkovský kramář má na prodej všecko), čili takovouto dělbu práce nazýváme společenskou. Důvod však může spočívat ve způsobu výrobním, při čemž mluvíme o výrobní dělbě práce. Jest zřejmo, že musí-li si dělník osvojit jen menší množství pracovních úkonů, nabývá v nich veliké zručnosti, pracuje téměř strojově. Při tom netvoří se samostatné existence hospodářské, nýbrž na místě toho, aby jeden a týž dělník výrobek od počátku až do úplného jeho dokončení vyrobil, rozdělí se práce na jednotlivé stupně: jeden sazbu sází,

druhý ji opravuje, třetí seřadí, zláme do sloupců, čtvrtý dá do stroje tiskařského, pátý nakládá papír, šestý falcuje tiskopis.

Při tom dělník, pracující na jednom oddíle výrobního postupu neovládá zpravidla oddíl další úplně technicky, nedovedl by práci tu provést; ale přes to musí provést svoji práci tak, aby mohl bez závady pokračovati dělník následujícího oddílu: sazeč nesmí překročiti šířku řádky, musí sázeti písmo stejné výšky, aby přelamovač mohl lámat do sloupců a tiskař tisknouti, přelamovač musí dbáti přesného provedení co do výšky sloupců i celé formy, aby mohl tiskař řemeslně dokonale tisknout, aby se mu sazba nerozblhala, nakladač papíru musí papír přesně klásti, aby všechny archy správně byly potištěny tak, aby falcovač je mohl stejně složit atd., čili jinými slovy jeden musí hráti druhému do ruky, v čemž právě jest při dělbě práce sjednocení práce ke konečnému, všem pracujícím společnému účelu: dosíci konečného výrobku.

Společenský i výrobní vývoj nejenom však vede k dělbě práce, nýbrž také naopak ke slučování práce. Radost na práci, koná-li se společně, je větší (schůzky prádlen na přástky a pod.), spojení řady dělníků k jednomu výkonu účelnější (nošení břemen); přejímání práce skupinami dělníků, partami; sloučení dělené práce v jedné provozovárně místo domácí výroby (zřízení ručních tkalcoven místo dodávání přize tkalcům do domů, rukavičkářských dílen, šití prádla atd.) a tím při dělbě práce tvoření velkozávodů podporované stroji; slučování podniků vyrábějících polotovary a podniků dokončujících výrobek v jedné rukách (prádelna, tkalcovna, bělidlo, barvírna, úpravna v rukách jednoho podnikatele třeba na různých místech). Tím uplatňuje se nutnost řídicích sil a s nimi nutné pojítko.

Dělba práce společenské vede přirozeně k tvoření tříd, a tím také k třídnímu uvědomění. Toto dělení může býti buď na základě privilegií, jak tomu bylo ve středověku, rodových (šlechta), výrobních (cechy), vzdělanostních (svobodná povolání závislá na jistém stupni vzdělání) nebo podle jmění a možnosti uplatnění se v hospodářském životě buď jako řídicí nebo výkonný činitel. Tento druhý způsob jest převládající v nynějším hospodářském vývoji a přirostuje se na třídu těch, kdož odkázání jsou na výsledky odměny za práci, na třídu těch kteří mimo práci mají ve svém vlastnictví také výrobní prostředky a konečně na ty, kdož žijí jen z výtěžku kapitálu.

Tyto třídy mají vliv na organizaci státu a také hospodářství veřejného, což ve svých důsledcích působí opět na hospodářství soukromá.

3. Vývojové stupně národohospodářské.

Probravše základní podmínky hospodaření lidského, můžeme přikročit k stručnému stanovení vývojových stupňů hospodářských podle různých dělítek.

Mluvili jsme již v úvodní kapitole o uzavřeném hospodářství rodinném, uzavřeném hospodářství městském, hospodářství národním a světovém, v němž dělidlém byly vztahy mezi soukromými hospodářstvími. Toto rozdělení je vědecky nejdůležitější. Spíše historický význam má rozdělení dle převládajících způsobů výrobních, uvedené Friedrichem Lisztem. Rozeznává období lovecké a rybnářské, kde podstatou hospodaření bylo přisvojování si statků přírodních;

období pastýřské a chovu dobytka, kde podstatou hospodaření (mimo lov) stalo se pasení ochočeného dobytka, péče oň a výživa tím, co takto získáno;

následovalo období rolnické, kde (vedle lovu, pasení dobytka) pěstována orba, napomáháno přírodě a počítáno s budoucí úrodou, což umožňovalo stálá sídla;

v následujícím období jeví se již dělba práce, ale jen tak, že vedle rolnictví pěstováno řemeslo;

v konečném období provede se dělba práce mezi rolníky, řemeslníky a obchodníky.

Jiné rozdělení, s nímž se často setkáváme a jež také spočívá na styku jednotek hospodářských, jest rozdělení Hildebrandovo na hospodářství naturální, peněžní a úvěrové.

Při naturálním hospodaření buď vůbec není oběh statků čili to, co hospodářství vyrobí, také spotřebuje, aneb je to hospodářství, v němž jest jenom směna statků a odměna za práci v naturalích: Obilí vymění se za mouku, mlynáři zaplatí se za semletí obilím (měřičné), dělník dostane naturální byt, stravu, šaty, nebo je-li ženat, deputát, nebo semeno a kus pole k osetí, tkadlec utká plátno za odměnu v přízi, nebo vymění plátno za přízi. Pokud trvá naturální hospodářství, jest oběh statků malý, více místního rázu.

Obrat nastane, když zavede se společná a jednotná míra hodnot, uznané měnidlo a platidlo, peníze. Mincovní technika rozdělí drahý kov na příhodné, snadno přenosné a uchovatelné díly a zboží se přestane vyměňovat za zboží, nýbrž za peníze, což ovšem má za následek rozvoj dělby práce, hospodářské organizace, zvětšený oběh statků na větším teritoriu, trhy atd. Tento stupeň hospodářství jest hospodářství peněžní. Vedle něho uchovají se ještě dlouho zbytky naturálního hospodářství (vybral jsem zúmyslně shora příklady, které se dlouho udržely), ale rozsah jejich jest čím dále menší, jsou také víc a více zatlačovány do krajín se špatnou komunikací a také zde uzavírají se smíšená právní jednání (deputát a část úplaty za práci v penězích, strava a peněžní mzda atd.).

Zavedení peněz má, jak jsme řekli, za následek veliké rozšíření oběhu statků, prodává se daleko a skrze několikero ruce. Poněvadž zajíce v pytlí nikdo nekupuje, posílá se zboží a nedostanou se hned peníze, vzniká jen pohledávka peněžní.

I za naturálního hospodářství vznikaly pohledávky: obdržel mouku za slib, že po žních odevzdá tolik a tolik obilí v určité jakosti. Avšak právě tato jakost musila býti přesně určena a zkoumána. U peněz tomu tak není a proto snadnější vznik pohledávek. Obchodník, který přijede na trh a vyprodá tři fůry suken, neobdrží peníze, nýbrž poukázky na odběratele kupců v jiném místě. A obchodník dá tyto poukázky tomu, od koho koupí vlnu. Vzniká tržní směnka, ale v tržních místech také najdou se lidé, kteří skupují tyto směnky a vyměňují za odměnu za peníze, vznikají banky, které jsou vzájemně ve styku a účetnický jen provedou odúčtování pohledávek a protipohledávek, dále vzniknou banky, které vydávají poukázky na kovové peníze (bankovky) snadno ve velkém množství přenositelné. Ohromné obchody provádějí se bez vyplacení peněz. Tomuto stupni hospodářského vývoje říkáme hospodářství úvěrové a na tomto stupni nyní se nalézáme. Toto dělení má závadu v tom, že úvěr vyskytuje se ve všech stupních a že úvěrové hospodaření není bez peněžního základu možné, a proto není toto rozdělení vyčerpávající a úplné.